

Ars Adriatica

Časopis Odjela za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zadru

2/2012.



SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
UNIVERSITY OF ZADAR

Ars Adriatica



Ars Adriatica 2/2012.

Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru

Journal of the Department of Art History, University of Zadar



Zadar, 2012.

Izdavač <i>Publisher</i>	Sveučilište u Zadru / <i>University of Zadar</i> Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23 000 Zadar, Hrvatska / <i>Croatia</i>
Povjerenstvo za izdavačku djelatnost <i>Publishing Committee</i>	Josip Faričić (predsjednik), Jadranka Čačić-Kumpes, Vera Ćubela Adorić, Serđo Dokoza, Ivo Fabijanić, Vesna Grahovac-Pražić, Vera Graovac Matassi, Katarina Ivon, Stjepan Jagić, Marija Jakovljević, Srećko Jelušić, Vesna Kalajžić, Mario Katić, Patrick Levačić, Damir Magaš, Dražen Maršić, Marijana Matek Sarić, Zdenka Matek Šmit, Željka Matulina, Bosiljka Mustać, Vani Roščić, Sanja Smodlaka Vitas, Valter Tomas, Pavuša Vežić, Dijana Vican, Nikola Vuletić, Slaven Zjalić, Joško Žanić
Glavni i odgovorni urednik <i>Editor-in-Chief</i>	Pavuša Vežić
Izvršni urednik <i>Executive Editor</i>	Laris Borić
Likovni urednik <i>Designer and Production Editor</i>	Ivan Josipović
Tajnica <i>Secretary</i>	Marija Bašić
Uredništvo <i>Editorial Board</i>	Samo Štefanac (nezavisni vanjski član), Laris Borić, Emil Hilje, Ivan Josipović, Marija Kolega, Marijana Kovačević, Ana Mišković, Vinko Srhoj, Pavuša Vežić
Uredničko vijeće <i>Advisory Board</i>	Nikola Jakšić (Zadar), Stanko Kokole (Ljubljana), Tonko Maroević (Zagreb), Radoslav Tomić (Split), Danko Zelić (Zagreb)
Naslovnica <i>Cover Design</i>	Ivan Josipović, Mladen Košta
Lektorica <i>Language Supervisor</i>	Andrijana Grgičević
Korektori <i>Proof-readers</i>	Marin Bagić, Karla Lebhaft, Anita Maglov, Antonija Mlikota, Suzana Valenta, Meri Zornija
Prevoditelji <i>Translators</i>	Magdalena Skoblar (engleski), Jan Vanek (talijanski)
UDK <i>UDC</i>	Sveučilišna knjižnica u Zadru
Prijelom <i>Layout</i>	Mladen Košta, Pixel g.t.o., Zadar
Tisak <i>Printed by</i>	Denona d.o.o., Zagreb
Naklada <i>Copies</i>	400
Adresa uredništva <i>Editor's Office Address</i>	Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23 000 Zadar, Hrvatska / <i>Croatia</i> tel. +385 (0)23 200 521, e-mail: arsadriatica@gmail.com

Sadržaj

Contents

Ivan Matejčić	7	Crkva Sv. Nikole u Puli (nekada posvećena Sv. Mariji) <i>The Church of St Nicholas at Pula (formerly St Mary)</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Pavuša Vežić	41	Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike <i>Dalmatian Hexaconchs - Similiarities and Differences</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Milenko Lončar - Maria Mariola Šarić	75	HYLOGRAPHIA (<i>De Administrando Imperio</i> , 29/280) HYLOGRAPHIA (<i>De Administrando Imperio</i> , 29/280) Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Sofija Sorić	85	Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu <i>The Fort of St Michael on the Island of Ugljan</i> Pregledni članak - <i>Review paper</i>
Emil Hilje	97	Matrikula bratovštine Gospe od Umiljenja i Sv. Ivana Krstitelja u Znanstvenoj knjižnici u Zadru <i>Mariogola (Statute) of the Confraternity of Our Lady of Tenderness and St John the Baptist in the Research Library at Zadar</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Nikola Jakšić	109	Raspeće-relikvijar kod Male braće u Dubrovniku <i>La croce reliquiario del convento francescano di Ragusa</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Nikola Jakšić	119	Iluminirani psaltir 15. stoljeća zadarskih franjevac <i>An Illuminated Fifteenth Century Psalter of Zadar Franciscans</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Marijan Bradanović	139	Razvitak naselja na kvarnerskim otocima - primjer Dobrinja <i>The Development of Settlements on the Northern Adriatic Islands - the Example of Dobrinj</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Andrej Žmegač	157	Hvarski Arsenal u kontekstu ostalih mletačkih arsenala <i>The Arsenal at Hvar in the Context of Other Venetian Arsenals</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Gordana Sobota Matejčić	167	Krčki kipovi majstora iz Campsine radionice <i>Statues from Krk by a Master from Campsa's Workshop</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>

- Igor Fisković 177 Lopudski oltari Miha Pracata
Two Polychrome Wood-Carved Altars from the Island of Lopud
Izvorni znanstveni rad - *Original scientific paper*
- Bojan Goja 203 Oltar Sv. Jeronima u crkvi Sv. Šime u Zadru i radionica Bettamelli
The Altar of St Jerome in the Church of St Simeon at Zadar and the Bettamelli Workshop
Izvorni znanstveni rad - *Original scientific paper*
- Radoslav Tomić 217 Slikar Filippo Naldi (II)
Painter Filippo Naldi (II)
Izvorni znanstveni rad - *Original scientific paper*
- Vinko Srhoj 225 Između originalnosti i epigonstva - slučaj Šime Dujmovića, kipara u Meštrovićevoj sjeni
Between Originality and Imitation - the Case of Šime Dujmović, a Sculptor in the Shadow of Meštrović
Izvorni znanstveni rad - *Original scientific paper*
- Dragana Modrić 241 Prilog poznavanju rane faze u kiparstvu Stipe Sikirice
Contribution to Knowledge of the Early Phase of Stipe Sikirica's Work
Stručni rad - *Professional paper*
- Suzana Valenta 249 Neobrađene fotografije Ive Petriciolija iz ostavštine Zbirke Petricioli
Ivo Petricioli's Unpublished Photographs from the Petricioli Collection
Stručni rad - *Professional paper*
- Ivica Župan 257 Majstor mirenja, spajanja i kombiniranja suprotnosti
The Master of Conciliation, Fusion and the Combination of Contrasts
Stručni rad - *Professional paper*
- Nataša Lah 269 Medijacijska funkcija umjetničke kritike između povijesti i suvremenosti
Mediatory Function of Art Criticism Between History and Contemporaneity
Izvorni znanstveni rad - *Original scientific paper*

Osvrti i prikazi *Comments and Reviews*

- Pavuša Vežić 283 Eitelbergerovo obilaženje i promatranje Dalmacije
Prikaz knjige - *Review*
- Ana Mišković 288 Svjedočanstva o kršćanstvu u Omišlju
Prikaz knjige - *Review*

Andrej Žmegač

Hvarski Arsenal u kontekstu ostalih mletačkih arsenala

Andrej Žmegač
Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
HR - 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / *Received*: 20. 9. 2011.
Prihvaćen / *Accepted*: 15. 3. 2012.
UDK: 725(497.5 Hvar):725(450 Venecija)]”12/16”

U radu je riječ o zgradi hvarskog Arsenala s obzirom na istovrsne zgrade Mletačke Republike. Autor iznosi podatke o ostalim arsenalima, onim najvećima kao i onim skromnijima, što se tiče brojnosti njihovih hala i zadaća koje su imali. Na temelju takva kontekstualiziranja ocrta se povijesni značaj hvarskog Arsenala. Upućuje se na neke specifičnosti, poput reprezentativnog vanjskog oblikovanja. Podjednako se naglašava i istaknut središnji položaj zgrade i neuobičajeno dograđivanje kata nad arsenalskom halom.

Ključne riječi: *arsenal, galija, kazalište, Mletačka Republika, Kreta, Hvar*

Posljednjih mjeseci i godina ponovo se intenzivno raspravlja o definiranju namjene za zgradu hvarskog Arsenala, jer je upravo obavljena građevna sanacija, pa pitanje o njegovu budućem korištenju postaje neizbježno. Pritom je riječ o uređenju velike hale u prizemlju, jer se polazi od toga da prostori kata neće mijenjati namjenu; oni na zapadnoj strani sada služe za izložbe, a na istočnoj se nalazi znamenito kazalište, za koje se može reći da 2012. slavi svoju četiristogodišnjicu. Da je cijela zgrada izniman kulturno-povijesni spomenik odavna je jasno, a ovom prilikom nastojat ćemo ocrtati značenje Arsenala s obzirom na istovrsne građevine nekadašnjih mletačkih posjeda.

Kad je hvarski Arsenal posrijedi, ne bi trebalo nužno biti riječi samo o njegovoj današnjoj zgradi. Neki, naime, njezini dijelovi potječu iz ranijeg doba, a o podizanju arsenala u Hvaru u dokumentima se govori već potkraj 13. stoljeća. Nakon uspostave druge mletačke vlasti na Hvaru (1278.-1358.), iz Venecije je 1292. stigao nalog za podizanje arsenala, kako bi „lađe mogle biti pod krovom”.¹ Nije jasno kada je ta zgrada sagrađena, točnije dovršena, jer valja obratiti pozornost na podatak da Venecija još 1317. obećava Hvaru i Braču dvije lađe, uz uvjet da sagrađe arsenal.² Iz toga bi se moglo zaključiti da zgrade još nije bilo, a po svemu sudeći bio je posrijedi hvarski Arsenal, jer su dva otoka pripadala istoj komuni. Bez obzira na nepoznato točno doba izgradnje hvarskog

Arsenala, njegov nastanak valja vezati uz Veneciju, koja je u tome imala poseban i izrazit interes.

Dobro je poznato, naime, da je Mletačka Republika svoje prihode, a onda i svoju moć temeljila na trgovini između Istoka i Zapada, pa su stoga njezini brodovi na zapad prevozili tražene i skupocjene sirovine i proizvode.³ Od ključne je važnosti u osiguranju i održavanju tog plovidbenog puta bilo nadziranje usputnih luka koje su lađama pružale sklonište, kao i potrebnu opskrbu. Jadransko more - neposredna interesna sfera Mletačke Republike te stoga nazivano *Golfo di Venezia* - bilo je nužnom poveznicom između centra na Lagunama i istočnog Sredozemlja, a za plovidbu je bila pogodnija i sigurnija njegova istočna obala. Stoga je Venecija najkasnije od 10. stoljeća nastojala zauzeti istočnojadranske gradove, što joj je na mahove i uspijevalo. I Hvar je bio dijelom tog lanca uporišta i ponajvažnija luka na našim otocima. U nizu opisa i osvrtu, najvećim dijelom iz 16. stoljeća, navodi se vrlo slično kako je Hvar pogodan jer se nalazi „usred Jadrana”, te je gotovo nemimoilazan; posjećuju ga lađe što plove uzdužnim rutama, kao i one što plove poprijeko s jedne na drugu obalu.⁴ Podjednako se u brojnim izvješćima navode pogodne osobine hvarske luke: zaštićena je od većine vjetrova, dovoljno je duboka i prostrana da je ondje mogao boraviti i veći broj galija i ostalih brodova.

Povijest Arsenala kroz 15. stoljeće slabo je poznata zbog malobrojnosti dokumenata koji ga spominju. Stoga nije ni posve jasna veza onoga prvog Arsenala iz 14. stoljeća sa zgradom 16. stoljeća, o kojoj je sačuvano znatno više dokumenata. Izvori iz sredine 16. stoljeća, čini se, spominju novogradnju, navodeći kako je zgrada još nedovršena: imala je pročelje prema moru i dijelove bočnih zidova, a manjkao je krov. Takvo stanje bilježi kapetan Zaljeva Giovanni Antonio Tagliapietra 1547. godine.⁵ Arsenal je mogao biti nedovršen ili je pak mogao i stradati u nekom prethodnom vremenu; upravo su arsenalske hale bile nerijetko ugrožavane vatrom, koja je bila tehnološki korištena u arsenalnim poslovima, a stradavale su i od eksplozija uskladištenog baruta. Stoga se napose za krov na temelju ovih opisa ne može pobliže zaključivati o njegovu stanju ili razlozima njegova nepostojanja, jasno je tek da nije bio u potrebnu stanju. Nekoliko godina potom (1553.) Giovanni Battista Giustiniano u svojim poznatim opisima hvali hvarski Arsenal, premda nabraja kako mu „manjka samo krov, strop, vrata i druge manje stvari”.⁶ Odmah zatim Pandolfo Guoro, što je od 1554. do 1556. bio kapetanom

Zaljeva, opisuje kako se zaliha mornarskog dvopeka i drugoga čuvala u „sali nad arsenalom”.⁷ Kako valja tumačiti ovaj navod u svjetlu prethodećeg Giustinianova o nedostajućem krovu nije posve jasno, no očito je postojalo neko spremište nad halom, u obliku izgrađena kata ili pak u potkrovlju. Nije jasno je li zgrada u idućim godinama cjelovito natkrovljena, ali poznato je da je stradala u turskom pohodu na Hvar 1571. godine, kada je bila zapaljena. Je li već oštećena zgrada potom doživjela nove štete od katastrofalne eksplozije baruta na hvarskom kaštelu 1579. godine, nepoznato je. U idućim desetljećima očito je i dalje bez krova te, primjerice, 1608. godine Agostino Michiel, dotadašnji kapetan Zaljeva navodi kako joj je pokrivena samo trećina.⁸ U ovim i drugim, nespomenutim izvješćima redovito je riječ o Arsenalu kao mjestu skladištenja dvopeka, zaliha i drugih stvari potrebnih plovidbi, a nije spomenuta gradnja brodova. Nedostatak krova ili njegovo loše stanje navodi se u svezi s nemogućnošću skladištenja potrebnih stvari, koje na otvorenom propadaju. Kad su posrijedi brodovi, uobičajen je tek navod da je Arsenal namijenjen čuvanju galije.⁹ Iz početka 15. stoljeća, još iz



1. Hvar, Arsenal

Hvar, Arsenal



2. G. Santini, prikaz Hvara, 1668., detalj (izvor: Muzej grada Splita)
G. Santini, view of Hvar, 1668, detail

doba vrhovništva ugarske države nad Hvarom, potječe zapis da su s Hvara traženi majstori vični gradnji galija i manjih brodova, kalafati i maranguni,¹⁰ što nesumnjivo pokazuje da ih je ondje bilo; ti su majstori, doduše, bili potrebni za održavanje lađa, pa i hvarske galije, a ne nužno za njihovu izgradnju.

Inicijativom hvarskoga kneza Pietra Semitecola uređen je Arsenal u danas poznatu obliku: u prizemlju je zadržana velika hala, a kat je dobio djelomice društvenu namjenu. O tome sam Semitecolo piše „...da je arsenal mogao dobiti jedan vrlo udoban hodnik, koji je od velike koristi ne samo za mornaricu Vaše Prejasnosti, nego za sve stanovnike ove jurisdikcije...”¹¹ Ta se formulacija iz 1612. godine, u kojoj je po svemu sudeći riječ o terasi kao prilazu kazalištu, tumači kao potvrda njegova postojanja od samog početka nove zgrade, kao i njegova

javnoga korištenja.¹² Prostor prizemne hale služio je dakako izvlačenju broda na suho i potom njegovu održavanju. Vrijedi skrenuti pozornost na poznate crteže Giuseppea Santinija iz 1668. godine, koji tvore najtočnije starije prikaze Hvara. Pritom je za Arsenal osobito zanimljiv onaj što ga prikazuje sa zapada, jer mu je vidljivo pročelje: čini se da je - nespretno - naznačen velik otvor u prizemlju, ali u zatvorenu stanju. Takav je zasigurno bio uobičajeni izgled Arsenala, iako je moguće da je otvor bio i zazidan - odgovarajuća praksa poznata je na primjeru dubrovačkog arsenala.¹³ U doba Santinijeva djelovanja u Dalmaciji još traje Kandijski rat, što je moglo potaknuti eventualno zazidavanje otvora. No, s obzirom na izraženu vjerodostojnost njegovih crteža, iznenađuje kako nije ubilježena nikakva rampa pred Arsenalom, kojom je bilo moguće brod izvlačiti na suho. Ona je nesumnjivo morala postojati, barem u razdobljima kada je hala korištena na taj način.

Arsenal 16. stoljeća, kojemu konstrukcija i stanje krovšta nisu dovoljno jasni, Semitecolovim zahvatom dobio je kamene lukove kako bi na njima mogao biti izgrađen kat. Riječ je o malogdje zastupljenoj konstrukciji upravo stoga što arsenali uglavnom nisu bili zgrade na kat. Postojeći zidovi očigledno su mogli podnijeti bočni potisak lukova, a sa sjeverne strane kao pojačanje je služila niža zgrada odnosno *fontik*. Uz to su lukovi u svojim završecima temeljeni na tlu, pa i onamo prenose dio sila. Da je, primjerice, nad halom bio izveden svod, s vanjske bi strane zgrade bilo potrebno načiniti pojačanja, tj. kontrafore. U arsenalnom graditeljstvu poznajemo četiri načina natkrivanja hale: krovšte s odozdo otvorenom konstrukcijom, potom zabatno završene



3. Iraklio (Kandija), povijesna luka s ostacima arsenala
Heraklion (Candia), historic port with the remains of the Arsenal



4. Iraklio, hala iz sklopa Arsenale Nuovo
Heraklion, hall from the Arsenale Nuovo complex

lukove što podržavaju krovište, zatim nadsvođenje uzdužnim bačvastim svodom (s ili bez krovišta povrh toga) te napokon opisano hvarsko rješenje. Čini se kako je na sjeveru Mletačke Republike (Venecija), bio uobičajeniji tip s otvorenim krovištem, dok je za jug (Kreta) bilo karakteristično nadsvođivanje. Kad je posrijedi Kreta, ondje je uzdužni bačvasti svod bio toliko samorazumljiv, da je postupno postao i sinonimom za arsenalsku halu u cjelini. Tako se u dokumentima kraja 15. i 16. stoljeća govori o *voltima* s povremenim očitim referiranjem na hale,¹⁴ a odgovarajuće je imenovanje ušlo - pod navodnicima - i u suvremenu literaturu.¹⁵

Nizovi arsenalskih hala na Kreti imali su tu pogodnost što su svodovi, podignuti jedan uz drugi, međusobno djelovali kao kontrafori, a takva gradnja u nizu bila je i ekonomičnija.¹⁶ Ona je omogućavala i to da hale budu bočno međusobno povezane, pa su to one redovito i bile. Zid što je dijelio hale mogao je biti perforiran velikim arkadnim otvorima, ili je pak razdjeljni zid u cijelosti bio dokinut, te zamijenjen nizom nosača (stupova ili stupaca) što su nosili krovnu konstrukciju. Hvarski Arsenal sa svojom jednom halom očigledno nije mogao imati takva rješenja.

Kako smo već spomenuli najvažnije mletačke arsenale, navest ćemo detaljnije i njihova obilježja. Dobro je poznato da je najvažniji i najveći središnji arsenal u Veneciji, s kojim se nijedan drugi niti približno nije mogao mjeriti. S obzirom na funkcioniranje i ostvarivanje interesa Venecije na moru, posve je logična kvalifikacija kojom je bio imenovan „srcem mletačke države”.¹⁷ Razvijao se i širio od početka 13. do druge polovice 15. stoljeća u tri faze (Darsena Vecchia, Nuova, Nuovissima), pri čemu se posljednje širenje odvijalo već u ozračju nadolazeće turske opasnosti i njihove postupno sve opasnije flote. Venecijanski arsenal zauzima golemu površinu i obuhvaća više desetaka hala. Na svome vrhuncu predstavljao je najveće brodogradilište onoga doba,¹⁸ a galije su izgrađivane svojevrsnim sustavom „pokretne trake”. U pojedinim je kampanjama, redovito u doba ratne opasnosti, izgrađivan zadivljujuć broj galija,



5. Iraklio, hale iz sklopa Arsenale Nuovissimo
Heraklion, halls from the Arsenale Nuovissimo complex



6. Hania (Canea), središnja skupina arsenalskih hala
Chania, central group of arsenal halls

kao potkraj 14. stoljeća, u doba rata s Genovom, kada je u dva mjeseca izrađeno 40 galija,¹⁹ ili pak više desetaka galija pred Lepantsku bitku. Venecijanski arsenal u svakom je pogledu bio glavni državni arsenal, i kroz prvo je razdoblje takoreći imao monopol na izgradnju galija.²⁰ U nešto kasnije doba, kada su se na moru pojavili Turci, naloge za izgradnju galija dobivali su i kretski arsenali, u prvom redu onaj kandijski (Kandija, mlet. Candia, grč. Iraklio); jedino bi se za taj arsenal - smatraju neki istraživači - moglo reći da je bio nalik venecijanskom.²¹ Utemeljen 1281. godine, sastojao se od nekoliko skupina arsenalskih hala, građenih u nizu: Arsenali Antichi u dnu povijesne luke sastojali su se od pet hala, neuobičajeno nadsvođenih križnim svodovima. Uz njih je kasnije podignuta skupina od četiri hale, nazvana Arsenali Vecchi, a potom prema istoku i odvojena skupina od pet hala prozvana Arsenali Nuovi. Valjda zbog nedostatka prostora daljnje su hale izgrađene u produžetku, u osima postojećih te je ta skupina nazvana Arsenali Nuovissimi; u takvim dugim halama sada su mogle stajati po dvije galije jedna ispred druge. Moglo bi se reći da je na kraju svoga povijesnog i prostornog razvoja kandijski arsenal brojao četrnaest hala.²²

Drugi veliki kretski arsenal bio je uređen u gradu Canei (grč. Hania), u zapadnom dijelu otoka. Tu je arsenal spomenut već 1255., ali Mlečani ga izgrađuju od 1325. godine. Kao u Veneciji i Kandiji, razvijao se uzastopnim dograđivanjem novih hala. Ta je izgradnja bila najintenzivnija u 16. stoljeću, da bi u 17. stoljeću arsenal dosegao konačan broj od 22 hale.²³ U oba su kretska arsenala, kako je bilo rečeno, izgrađivane i galije.²⁴ Povrh toga, Kandija je imala jedini arsenal

izvan Venecije u kojemu se proizvodilo i vatreno oružje.²⁵ Takve su važne i posebne zadaće imali kretski arsenali očito zbog položaja tog velikog otoka - daleko od Venecije, a ujedno u istočnom Sredozemlju, kao drugo veliko središte proizvodnje i tehnologije potrebne plovidbi. Kako zaključuje Ruthy Gertwagen, Kreta je bila jedini otok gdje su arsenali imali drukčiju ulogu od običnog čuvanja ratnih brodova.²⁶

Trgovački i vojni uspjesi Venecije velikim su dijelom počivali na dobro organiziranoj uporabi galija. Ti veliki brodovi odlikovali su se uskim trupom i stoga velikom brzinom, a prednost im je bila što su se, primivši naoružanje, lako iz trgovačkih pretvarali u ratne brodove. Galije su obično putovale u konvojima, u kojima bi većinu tvorile trgovačke lađe, uz pratnju naoružanih brodova. Bile su korištene za prijevoz dragocjenije robe, poput začina, svile ili oružja, a robe veće zapremnine, kao što je to bilo žito, sol ili građevni materijali, prevožene su širim i sporijim, običnim lađama.²⁷ Razumljiva je stoga izuzetna važnost organiziranja izgradnje i uporabe galija, najznačajnijih i najbržih mletačkih brodova.

Kad je posrijedi veliki otvor zapadnog pročelja, valja primijetiti da je on u Hvaru razmjerno nizak, čineći gotovo polukrug, s vrlo niskim vertikalnim ravninama podno luka. U velikim mletačkim arsenalima, poput onih kretskih, ti su otvori znatno viši, visokih bočnih stranica, a završavaju, dakako, također polukružnim lukom. U nedostatku potrebnih podataka teško je objasniti zašto je tome tako; u Hvaru je očito zadržan stariji luk (današnje visine tjemena 5,7 m), za koji je procijenjeno da zadovoljava tekuće i buduće potrebe



7. Hania, središnja skupina hala
Chania, central group of halls

prihvatanja brodskih trupova. Na Kreti su, vjerojatno u 16. stoljeću, uspostavljeni viši otvori možda zbog sve viših paluba, tj. nadgrađa brodova. U tom kontekstu valja navesti da brodski tip galije obuhvaća nekoliko varijanata: za hvarski su Arsenal za prihvata u obzir dolazile *fusta* i *galea sottile*, a na Kreti zasigurno i složeniji i zahtjevniji brodovi poput *galeazze*. O tome je teško sa sigurnošću suditi, no očigledna razlika u veličini otvora morala je biti potaknuta tehnološkim razlozima.²⁸

Osim opisanih velikih arsenala, Mletačka je Republika održavala i mnogo manjih, uglavnom raspoređenih između Venecije i istočnoga Sredozemlja, među kojima je dakako bio i onaj hvarski. Što su arsenali bili skromnije važnosti, to su povijesni podaci o njima oskudniji i nesigurniji. K tome valja uzeti u obzir da su se, poput onih velikih, i ovi arsenali razvijali i mijenjali, stradavali u požarima, i općenito nisu u svim razdobljima svoga postojanja zadržavali istu ulogu. Zadaće pojedinih arsenala bile su različite, pa shodno tome i njihova prostorna organizacija, veličina, opremljenost. U srednjem vijeku, u 13. i 14. stoljeću, na istočnom Jadranu arsenale su imali Cres, Zadar, Trogir, Split, Hvar i Dubrovnik,²⁹ među kojima su u kasnije doba svoju važnost zadržali Zadar i Hvar, a Dubrovnik više nije pripadao Veneciji. Dalje je prema jugu Venecija potakla uređenje arsenala u Kotoru, Draču, Krfu, Zanteu, Modonu, Coronu, Naupliju, Negropontu, Retimu i drugdje.³⁰ Bila je riječ o manjim arsenalima, što su imali po dvije (Coron, Retimo) ili tri hale (Krf, Negropont), a neki i samo jednu, poput hvarskog slučaja. Dakako da je većina hala podrazumijevala izvlačenje broda na suho, kako bi moglo biti obavljeno održavanje ili sama gradnja. Rad se onda odvijao pod krovom, a ponekad i na otvorenom u razdobljima kada bi nedostajao krov. Posve iznimne i malobrojne bile su

„moke” hale, u koje je ulazilo more. Takve su postojale u Veneciji, a u dokumentima se spominje i namjera za njihovim uređivanjem u Coronu i Krfu.³¹

Otok i grad Krf bio je iznimno važno mletačko uporište te je imao i jedan od znatnijih arsenala. Premda ključnog i strateškog položaja na ulazu u Jadransko more, postao je mletačkim posjedom razmjerno kasno, 1386. godine. Unatoč nekoliko arsenalskih hala, ondje nije bilo brodograđevne djelatnosti, osim kalafatskih i tesarskih zahvata. Arsenal je, suprotno tomu, funkcionirao kao opskrbeno čvorište za robu koja se slala dalje u Grčku ili obratno. Radi toga je imao mnoštvo spremišta za barut, oružje, streljivo, žito, vino, sol, mlinove, peći za dvopek itd.³² Nakon pada Krete u Kandijskom ratu (1669.) i Peloponeza u tzv. Malome morejskom ratu (1715.), važnost otoka Krfa još je više porasla te se u 18. stoljeću bilježi izgradnja i posljednjeg mletačkog arsenala uopće, u uvali podalje od grada Krfa. Dva kretska arsenala te treći krfski tvore tri najvažnija mletačka prekomorska arsenala, s tom razlikom što je znatna brodograđevna djelatnost bila vezana samo za Kretu. Krf još pripada jadranskim arsenalima, koji su - kao tek opskrbeni arsenali - imali bitno različitu ulogu od onih kretskih.³³

U skupinu spomenutih jadranskih arsenala pripadao je i onaj zadarski. Riječ je ondje o više zasebnih lokaliteta, kojih je u gradu bilo barem tri. Najstariji arsenal, spominjan od 13. do 16. stoljeća, nalazio se u istočnom dijelu lučke strane grada, i to je jedino što je o njemu poznato. Drugi i najzanimljiviji, dosad nedovoljno istražen, arsenal je u najvećem zadarskom bastionu, *Pontonu*, uz Kopnena vrata. Premda postoji tumačenje prema kojem je ovaj prostor bio povezan s malenim mandračem negdje u prostoru *foše*, pa i da su unutarnji široki bačvasto svodeni prostori služili



8. Hania, središnja skupina hala, začelje
Chania, central group of halls, view of the back

kao škverovi za gradnju lađa,³⁴ riječ je o hipotezi koja nema povijesne potvrde. Jugoistočna, „kopnena” strana zadarskog obrambenog pojasa morala je, barem u ranije doba, odgovoriti kritičnim zahtjevima sigurnosti i stoga je ondje malo vjerojatan sklop opisane funkcije. Za zanimljivo prostorno rješenje u bastionu tek u 18. stoljeću imamo potvrdu da je korišteno kao arsenal, a tu je zasigurno bilo posrijedi njegovo značenje u smislu spremišta; takvu je ulogu, uostalom, prostor mogao imati i u ranije doba. I treći zadarski arsenal, onaj kraj nekadašnjih Lančanih vrata, imao je očigledno ulogu spremišta jer, poput onoga u *Pontonu*, nema neposrednu vezu s morem. U izvorima ga se učestalije naziva „magazinom” nego „arsenalom”. Prema tome, dva još postojeća zadarska arsenalska prostora pokazuju kako je pojam arsenala povijesno obuhvaćao vrlo širok opseg djelatnosti, naime sve ono što je služilo plovidbi, ne samo brodogradnju i održavanje brodskog trupa, već i opskrbu veslima, jedrima, sidrima, oružjem, streljivom, hranom i vodom. Zasigurno su u Zadru, kao i u Hvaru, postojali neki skromniji oblici brodograđevne djelatnosti,³⁵ ali nije bilo znatne proizvodnje brodova, a pogotovo ne galija.³⁶ Uostalom, Zadar je smješten razmjerno vrlo blizu Veneciji, pa nije bilo logično ondje, nadomak velikog središnjeg arsenala, razvijati brodogradnju. I zadarski je, dakle, pripadao opskrbnim arsenalima, te ga Rossi ubraja među tri takva glavna istočnojadranska arsenala (Zadar, Hvar, Krf).³⁷ S pogledom na ukupnu opisanu mrežu mletačkih arsenala, hvarski, dakle, valja smatrati jednim od manjih arsenala, s prvenstvenom opskrbnom zadaćom i s uobičajenom ulogom skrbi o (jednoj) vlastitoj galiji.

Kad je riječ o razdoblju nastanka i kasnije izgradnje, hvarski je arsenal sporo pratio opće procese širenja mletačkih pomorskih uporišta. Njegovo zasnivanje (barem odluka o tome) potkraj 13. stoljeća pripada dobu osnivanja starijih mletačkih arsenala. Kasnije, u doba jačanja neprijateljske turske flote i, kao reakcije na to, najintenzivnije izgradnje mletačke pomorske infrastrukture u 16. stoljeću, novogradnju hvarske hale nalazimo još bez krova, a potom i spaljenu u turskom pohodu uoči Ciparskoga rata. Poslije toga je desetljećima popravljana, stojeći bez cjelovita krova i tek 1611. doživljava pravu obnovu i pregradnju. Bilo je to već potkraj posljednjeg velikog vala mletačkih ulaganja u tu *architettura navale*,³⁸ kao i u javne građevine poput vodosprema i loža.

Stjecajem okolnosti, hvarski Arsenal u urbanističkom pogledu ima atipičan položaj. Nalazi se, doduše, u dnu luke, što je uobičajen smještaj, ali istodobno stoji i na glavnom gradskom trgu. Takva situacija rezultat je urbanog razvoja Hvara, gdje je završetak morske uvale

nasipan i iskorišten za središnju gradsku površinu. Premda nevelika, aglomeracija se sastoji od razdvojenih dijelova, od kojih je samo jedan zaštićen zidinama. Na drugoj strani velikog trga, Arsenal je - kao i katedrala - ostao izvan utvrda, što je također neuobičajena situacija. Velika arsenalska središta (Venecija, Kreta) imala su nizove svojih hala organizirane u zasebne komplekse, koji su tek na svome ulazu pokazivali reprezentativnost i državno znakovlje; za same hale pak nije bilo potrebe da im oblikovanje slijedi bilo koje druge zahtjeve osim funkcionalnih. Urbanistički položaj hvarske zgrade bio je takav da je bilo očekivano njezino reprezentativnije oblikovanje, pa stoga na njoj nalazimo razdijelne vijence, profiliran odnosno dekoriran vijenac luka, lavove Sv. Marka. Bilo bi zanimljivo imati uvid u nadležnosti prilikom koncipiranja novog hvarskog arsenala; poznato je, naime, da je gradnju financirala komuna iz svojih sredstava - a zapravo sredstava koja joj je prepustila središnja vlast - pa je utoliko vjerojatno da je mogla i utjecati na opremu, točnije reprezentativnost zgrade. Važnost i istaknutost njezina položaja nosi u sebi neku „komunalnu” vrijednost, a logičan je razvoj takve situacije bilo dodavanje kazališta u posljednjoj pregradnji 1612. godine. Stvorena je, prema tome, neuobičajena simbioza vojne i civilne namjene, a također je posve neuobičajeno bilo da arsenalskoj hali bude dograđen kat. Tako je Arsenalu potvrđena njegova komunalna uloga, koju će otad imati ne samo svojim smještajem, već i javnom funkcijom.

Bilješke

- ¹ *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike* (dalje LOSMR), I, (prir.) Simeon Ljubić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1868., 150. Zanimljivo je kako je iste godine, nekoliko mjeseci kasnije, riječ o „reparatio” arsenala (151). Dokazom postojanja arsenala smatra se prisega magistra arsenala u Hvarskom statutu 1331. godine, premda ondje nije izričito spomenuta sama zgrada: *Hvarski statut*, Književni krug, Split, 1991., 100, 101. Zahvaljujem kolegi Ambrozu Tudoru što mi je na raspolaganje stavio svoj neobjavljeni rad o hvarskom Arsenalu.
- ² LOSMR, I, 295; NOVAK, G., 1924., 56, 57.
- ³ CALABI, D., 1994., 950.
- ⁴ „...essendo situato in mezo esso Golfo, tutte le naui, che uengono di Leuante, et di Puglia per questa Città: et tutti quelli, che si partono da Venetia per andare in Leuante, tutti dan capo principalmente a Lesena...”: izvješće Andree Giustiniana i Octaviana Valiera iz 1576.; *Commissiones et relationes venetae* (dalje CRV), IV, (prir.) Grga Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1964., 167.
- ⁵ „...nel qual è fatto la faza sopra lacqua, et parte delli muri da li ladi, sichè cum pocha spesa se meteria a coverto...”: CRV, II, (prir.) Simeon Ljubić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1877., 178.
- ⁶ „Mancagli solamente il coperto, il solazo [solaio?], le porte et altre cosette...”: CRV, II, 223; CRV, III, (prir.) Simeon Ljubić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880., 33.
- ⁷ „...che si trovasse nella sala sopra l'arsena...”: CRV, III, 90.
- ⁸ „...la terza parte del quale trouandosi dalla guerra in qua solamente coperta...”: CRV, VI, (prir.) Grga Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1970., 149.
- ⁹ Primjerice navedeno izvješće iz 1547. godine (CRV, II, 178).
- ¹⁰ LOSMR, VII, (prir.) Simeon Ljubić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1882., 226 (1416.).
- ¹¹ NOVAK, G., 2005., 20.
- ¹² Među radovima koji promiču ovakvo tumačenje valja istaknuti NIKOLANCI, M., 2005.
- ¹³ BERITIĆ, L., 1955., 34.
- ¹⁴ GEROLA, G., 1932., 124.
- ¹⁵ ROSSI, F., 1998., 420, 438.
- ¹⁶ GEROLA, G., 1932., 124. Povijesna formulacija je „in cadena”.
- ¹⁷ Navod iz 1520., prema: CONCINA, E., 1986., 48.
- ¹⁸ DOUMERC, B., 2.
- ¹⁹ TOMBOR, T., 1989., 137.
- ²⁰ GERTWAGEN, R., 170.
- ²¹ GERTWAGEN, R., 170.
- ²² GEROLA, G., 1932., 124, 126, 130. Od njih su do danas očuvani ostaci pet hala, i tri što pripadaju sklopu Arsenale Nuovissimo.
- ²³ GEROLA, G., 1932., 140-142. Danas je očuvano ukupno 11 hala, u tri skupine.
- ²⁴ CONCINA, E., 1986., 51; ROSSI, F., 1998., 419; GERTWAGEN, R., 170.
- ²⁵ GERTWAGEN, R., 171.
- ²⁶ GERTWAGEN, R., 172.
- ²⁷ DOUMERC, B., I/2; II/3,4; III/3.
- ²⁸ Na Santinijevim crtežima lijepo su i točno dočarani različiti brodovi korišteni u njegovo doba. Galije su zabilježene u prikazima Hvara, Zadra i Splita. Mapa crteža nalazi se u Muzeju grada Splita.
- ²⁹ TOMBOR, T., 1989., 133.
- ³⁰ CONCINA, E., 2006., 230; *La marine venitienne face a la menace turque 1645-1719*, 6.
- ³¹ GERTWAGEN, R., 168, 169.
- ³² CONCINA, E., 1986., 51.
- ³³ ROSSI, F., 1998., 419, 420, 431.
- ³⁴ DAL BORGIO, M. - ZANELLI, G., 2008., 40-42.
- ³⁵ Pretpostavlja se postojanje manjega brodogradilišta u susjedstvu spomenutog arsenala kod Lančanih vrata to jest kaštela; RAUKAR, T. - PETRICIOLI, I. - ŠVELEC, F. - PERIČIĆ, Š., 1987., 543.
- ³⁶ MORO, F., 2006., 54.
- ³⁷ ROSSI, F., 1998., 419.
- ³⁸ CONCINA, E., 1987., 19.

Literatura

- BERITIĆ, L., 1955. - Lukša Beritić, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- CALABI, D., 1994. - Donatella Calabi, Città e territorio nel Dominio da mar, u: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, VI, (ur.) Gaetano Cozzi, Paolo Prodi, Rim, 943-976.
- CONCINA, E., 1986. - Ennio Concina, „Sostener in vigore le cose del mare”: arsenali, vascelli, cannoni, u: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia. 1570-1670*, (ur.) Maddalena Redolfi, Venecija, 47-55.
- CONCINA, E., 1987. - Ennio Concina, Venezia: arsenale, spazio urbano, spazio marittimo. L'età del primato e l'età del confronto, u: *Arsenali e città nell'occidente europeo*, (ur.) Ennio Concina, Rim, 11-32.
- CONCINA, E., 1987. - Ennio Concina, *L'arsenale della Repubblica di Venezia*, Mondadori, Milano.
- DAL BORGO, M. - ZANELLI, G., 2008. - Michela dal Borgo - Guglielmo Zanelli, *Zara. Una fortezza, un porto, un arsenale (secoli XV-XVIII)*, Viella, Rim.
- DOUMERC, B., - Bernard Doumerc, *An Exemplary Maritime Republic: Venice at the End of the Middle Ages*, II; <http://nestmitchtri.blogspot.com/2009/12/exemplary-maritime-republic-venice-at.html> [29. VIII. 2011.]
- GEROLA, G., 1932. - Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, IV, Venecija.
- GERTWAGEN, R. - Ruthy Gertwagen, *The Contribution of Venice's Colonies to its Naval Warfare in the Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century*; http://www.storiamediterranea.it/public/md1_dir/b686.pdf [29. VIII. 2011.]
- La marine venitienne face a la menace turque 1645-1719*; <http://www.sfhm.asso.fr/documents/marinevenitienne.pdf> [29. VIII. 2011.]
- MORO, F., 2006. - Federico Moro, L'Arsenale nel Settecento, *Rivista di Venezia*, 2, Venecija, 54-56.
- NIKOLANCI, M., 2005. - Mladen Nikolanci, K pitanju Hvarskog teatra, u: *Hvarsko kazalište. Zbornik radova*, (ur.) Nevenka Bezić-Božanić, Split, 259-275.
- NOVAK, G., 1924. - Grgo Novak, *Hvar*, Općina grada Hvara, Beograd.
- NOVAK, G., 2005. - Grga Novak, Petar Semitecolo, posrednik u izmirivanju plemića i pučana i graditelj Arsenala, belvedera i teatra u Hvaru (1611-1613), u: *Hvarsko kazalište. Zbornik radova*, (ur.) Nevenka Bezić-Božanić, Split, 13-67.
- RAUKAR, T. - PETRICIOLI, I. - ŠVELEC, F. - PERIČIĆ, Š., 1987. - Tomislav Raukar - Ivo Petricioli - Franjo Švelec - Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Narodni list / Filozofski fakultet Zadar, Zadar.
- ROSSI, F., 1998. - Franco Rossi, Rifornimenti marittimi agli arsenali veneziani del Levante, u: *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di studi*, (ur.) Gherardo Ortalli, Venecija, 415-442.
- TOMBOR, T., 1989. - Tibor Tombor, *Il Veneto, l'Ungheria, l'Adriatico. I millenari legami storici artistici e umani veneto-ungheresi*, Marsilio, Venecija.

Summary

The Arsenal at Hvar in the Context of Other Venetian Arsenals

Historically speaking, the Arsenal at Hvar formed a part of the infrastructure set up by the Venetian Republic in order to secure the navigation between Venice and the eastern Mediterranean. Controlling the cities which had favourable ports along this route and which could provide protection and supplies to vessels was of key importance. The port of Hvar was the most important port among the Adriatic islands because its location was almost unavoidable when navigating this sea. It was spacious and had the necessary depth, and it was also protected from wind; until the mid-eighteenth century it served as the main port of the Venetian Adriatic fleet.

The decision to build an arsenal was made in the late thirteenth century and the actual building must have been completed several decades later. More numerous pieces of information can be gathered only from the sixteenth century when a new building seems to have been constructed but remained without a roof for a long time. The Arsenal burnt down during the Turkish attack in 1571 and was renovated in 1611.

The central arsenal of the Venetian Republic was built on an enormous site in Venice and consisted of tens of halls. Large numbers of vessels were constructed there during individual campaigns on the eves of wars. Apart from the Arsenal at Venice, other significantly large armouries included those located on Crete (Candia/Heraklion, Chania) which were technologically

advanced and also consisted of several halls. These armouries also built galleys - the most important and the fastest of Venetian vessels. Galleys had the advantage of being easily transformed from merchant vessels to war ships and vice versa, and Venetian maritime success was based on the good organization of their routes. Other armouries carried out only modest ship-building activities and their main role was to provide supplies and service the vessels. The Arsenal at Hvar belonged to this group of minor supply armouries.

A particular feature of the Arsenal at Hvar is its prominent position: it is situated well into the port area, as was customary, but, at the same time, it is also located on the main town square. For this reason, it has a certain 'communal' value which seems to have been confirmed by the fact that its façade was provided with a more monumental articulation than was usually necessary for Venetian arsenal buildings. It features string courses, and the decorated arch cornice as well as the lions of St Mark. Another unusual feature is the addition of the first floor which, during the final remodelling in the early seventeenth century, housed the local theatre. This created an idiosyncratic symbiosis between the military and the civic, public function which confirmed the communal significance of this building.

Keywords: arsenal, galley, theatre, Venetian Republic, Crete, Hvar